

دانشگاه فنی و حرفه ای دختران ارومیه

درس هنر و تمدن اسلامی

استاد: حبیبه یوسفی

1398_ 99

جلسه پنجم

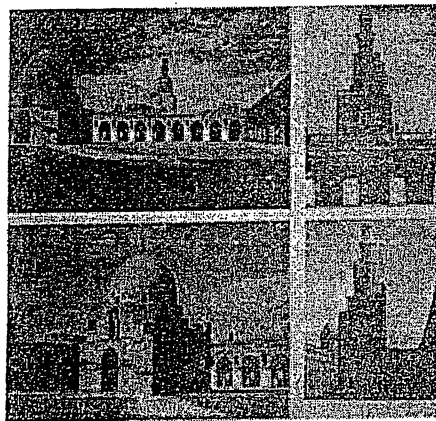
الف: طولونی ها

۲۹۱-۲۵۲ هـ. ق (۹۰۵-۸۵۶ م)

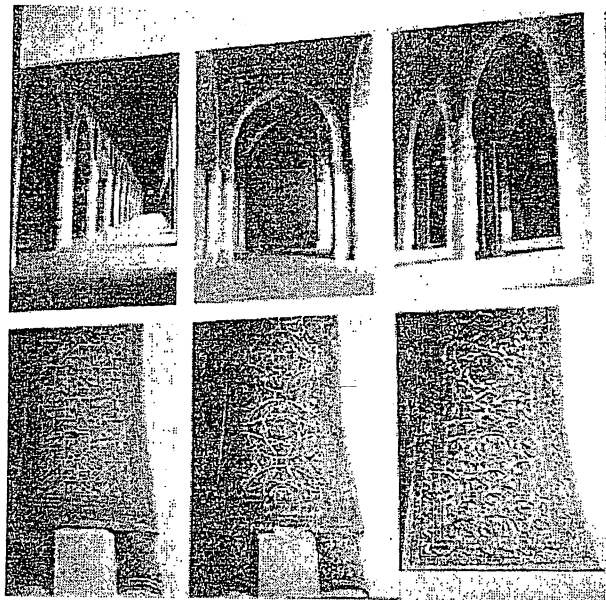
مصر نخستین سرزمینی بود که اعراب، بیرون از خاک آسیا فتح کردند. مصر تا اواسط قرن دوم هـ. ق تابع امویان و زیر نفوذ خلفای عباسی قرار داشت.

«احمد بن طولون» فرزند یکی از عمال مهم خلفای عباسی که در دربار بغداد پرورش یافته بود، پس از مدتی کوشش کرد که مصر را از اطاعت خلفای عباسی خارج کند و سرانجام به رهبری وی سلسله ی طولونیان در مصر تاسیس گردید.

با حاکمیت یافتن سلسله ی کوتاه عمر طولونی بر مصر و سوریه، شاخه ای ممتاز از هنر اسلامی به وجود آمد. ابن طولون با استفاده از آنچه در سامرا، شهری که خود در آن پرورش یافته بود آموخته بود در ترقی و آبادانی مصر سعی فراوان نمود و موفق شد مساجد زیبایی با ویژگی های معماری و عناصر تزئینی معمول در بین النهرین را در قاهره برپا نماید. نمونه ی بارز آن مسجد « ابن طولون» است که با اهتمام و به نام وی در سال ۲۵۴ هـ. ق (۸۶۹ م) در قاهره ساخته شد.

نماهایی از مسجد ابن طولون - قاهره

جزئیاتی از مسجد ابن طولون

مسجد مزبور شبیه به مسجد سامرا می باشد. مناره ی آن به تقلید از مناره ی مسجد متوکل در سامرا از سه طبقه ی استوانه ای بنا شده است؛ که به تدریج که به طرف بالا می رود از قطر آن کم می شود و در طرف قبله، شبستانی مزین به ستون های آجری ساخته شده است. مصالح بنا مانند مسجد متوکل و ابودلف در سامرا، آجر است و روی آن را با سنگ و گچ تزئین کرده اند. جواشی قوس های رواق ها، نظیر مسجد جامع نایین، با گچبری های بسیار زیبا تزئین گشته است.

صنعتگران طولونی در کار کردن با چوب، استادی فوق العاده داشته اند. درب هایی که برای مساجد در این دوره ساخته شده از ظرافتی چشمگیر برخوردار است. اغلب این چوبکاری ها با برش و نازک کاری های ویژه اش به نظر می رسد که از گچبری های سامرا تقلید شده باشد.

به خلفای فاطمی (فاطمیون)

۵۶۵-۳۳۷ هـ. ق (۱۱۷۱-۹۰۹ م)

در سال ۳۳۷ هـ. ق در ناحیه ی الجزایر کنونی گروهی از طرفداران اهل بیت حضرت محمد(ص) به تمام کسانی که طالب حق و حقیقت بودند اعلام داشتند که خلافت پس از حضرت محمد(ص) تنها حق امام علی(ع) می باشد. آنان که خود را از فرزندان فاطمه زهرا(س) معرفی می کردند کم کم نیرو گرفتند و در مدتی اندک، خلیفه ی فاطمی توانست بر اغلب حکمرانان تونس و یا افریقیه (از سرزمین های روم) فایق آید. «المهدیه» در ساحل مدیترانه اولین مرکز حکومتی فاطمیان بود. در مدت ۶۰ سال خلافت، فاطمیون برای تثبیت موفقیت خود از این مرکز به مبارزات خویش ادامه دادند؛ تا سرانجام در سال ۳۵۷ هـ. ق (۹۶۹ م) راه را برای ترقی همراه دیدند.

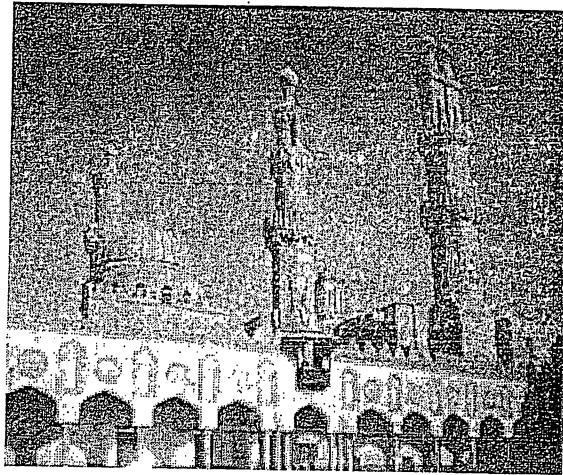
در این سال آنان خاندان «اخشید» را از مصر بیرون رانده و رسماً خلافت خود را در مقابل عباسیان بغداد اعلام کردند. شهر قاهره را در کنار «فسطاط» قدیمی بنا نهادند و تا آخر خلافت آنها یعنی ۵۶۵ هـ. ق (۱۱۷۱ م)، این شهر مرکز حکمرانی خلفای فاطمی بود. اگرچه خلفای این سلسله همیشه بسیار موفق نبوده اند ولی از نقطه نظر هنری، دو سده فرمانروایی آنان، باشکوه ترین ادوار تاریخ اسلامی مصر بوده است.

فاطمیون که اصولاً بربر بودند با آنچه که در اسپانیا می گذشت، آشنایی داشته و سرشار از غنای هنری اسپانیا، قدم به قاهره گذاشتند. از طرفی دیگر شکی نیست که هنر این سرزمین و خلفای فاطمی هیچگاه از تاثیر هنر عباسی نیز به دور نیفتاد و همواره تاثیرپذیری مثبت و رقابت با آن را حفظ کرد.

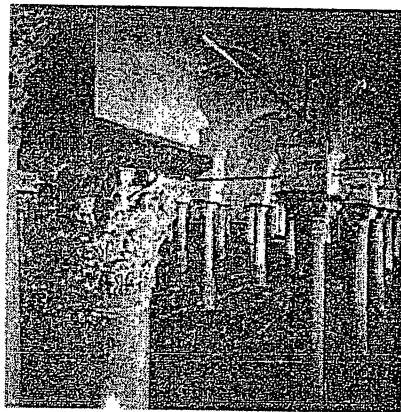
خلفای شیعه مذهب فاطمی، امپراطوری شان را به سرتاسر افریقای شمالی از سوریه تا مراکش بسط دادند و سیسیل را نیز به قلمرو خود افزودند. اغلب آنان هنرپرورانی گشاده دست بودند.

قدیمی ترین بنای فاطمی در قاهره، مسجد «الازهر» ۳۵۸ هـ. ق (۹۷۰ م) است که تا کنون تقریباً بدون تغییر مانده است. گرچه قسمتهایی افزوده شده، ولی بنای شبستان اصلی

تابه امروز بدون تحول باقی مانده است. بخش مرکزی محراب الازهر که با گچبری کم برجسته ترین یافته ، تکامل در سبک گچبری ابن طولون را نشان می دهد:

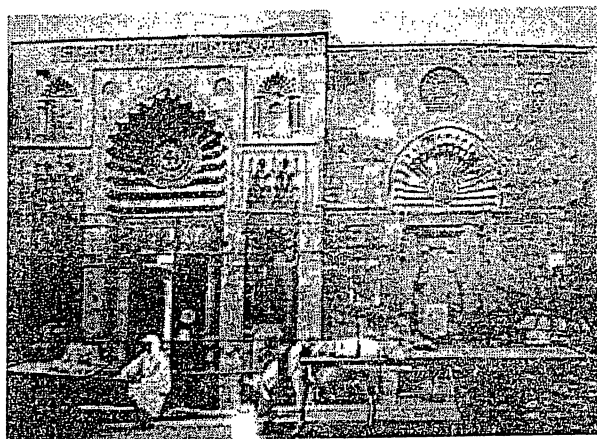
نمای عمومی از مجموعه "الازهر" - قاهره

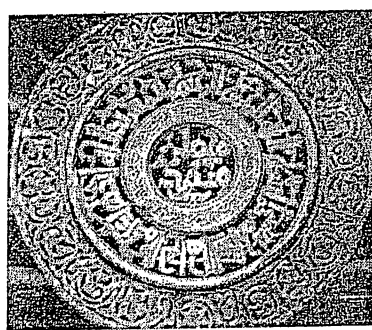
نمایی از شبستان مسجد "الازهر"

بنای عظیم دیگر فاطمیون در قاهره، مسجد "الحکیم" است که بین سالهای ۳۷۸ هـ. ق الی ۴۰۲ هـ. ق (۱۰۱۳-۹۹۰ م) ساخته شده و تقلیدی از مسجد ابن طولون است. صحن مسجد

الحکیم عبارت از حیاطی بزرگ است و گنبدی آجری و کوچک ولی ظریف، بر فراز محراب آن قرار دارد و تزئینات این مسجد، اغلب حجاریهایی است که متأثر از نقوش گچبری است.

نمای بیرونی مسجد "الحکیم"

جزئیاتی از حجاری های مسجد "الحکیم"

با تشویق و حمایت خلفای فاطمی مساجد مهم دیگری نیز بنا شد؛ از جمله مسجد "الاقمار" ۵۱۸ هـ.ق (۱۱۲۵ م) و مسجد "مستصریه" ۴۸۶ هـ.ق (۱۰۹۴ م) و یا محراب بسیار

زیبای گجبری شده ی "الافضل" که در ۴۸۶ ه.ق (۱۰۹۴ م) به مسجد ابن طولون افزوده شد. این محراب بعدها مرتب مورد تقلید و الگو قرار گرفت.

عظمت آثار تاریخی غیر مذهبی این دوره نیز کمتر از آثار مذهبی نیست. برج و بناوری شهر قاهره با سنگ، نوسازی شد و دروازه های عظیم باشکوه ساخته شد که در میان آنها «باب الفتوح» از همه زیبا تر است. ساختمان این برج و بارو با الهام از مدل روم شرقی در هنگامی که سلجوقیان، اورشلیم را فتح کردند انجام گرفته است.

برای مطالعه درباره ی قصرهای خلفای فاطمی در قاهره، فقط باید به نوشته های تاریخدانان و سیاحان مراجعه کرد؛ زیرا حتی خرابه ای هم از آنها باقی نمانده است تا بتوانیم به آن استناد کنیم.

تزیینات معماری: ساختمانهای فاطمی به واسطه ی داشتن تزیینات چشمگیرش ممتاز می باشد. این صفت مشخصه، معماری این دوره را از روش های دیگر جدا می سازد گرچه تمام طرح های تزیینی فاطمی، زائیده ی افکار این دوره نبود ولی آنها توانستند به آسانی از طرحهای مختلف الهام گرفته و با آمیختن آن با فرهنگ خود نتیجه ای بس جدید و جالب عرضه دارند.

در تزیینات گجبری نیز می توان مشاهده کرد که روش های مختلف عباسی، طولونی و غیره را با یکدیگر آمیخته اند و از ترکیب آنها سبک نوی را پایه گذاری نموده اند. به کار بردن خط گره دار و درهم کوفی در زمینه ی اسلیمی، که با ظرافت خاصی انجام گرفته، تاثیر ویژه ای در تزیینات معماری این دوره دارد. مقرنسه های آویخته از سقف که بعضا نقاشی یا طلاکاری می شوند نیز جلوه و ظرافت ویژه ای به سقفهای بناهای فاطمیون می داد.

سابقه ی کنده کاری روی چوب در مصر را، می توان تا طولونی ها تعقیب کرد. این هنر در دوره خلفای فاطمی رونق و اعتبار کافی داشته است. در این دوره علاوه بر کنده کاری بر روی درها و منبرهایی که به طرز جالبی تهیه می شد، منبرهایی چوبی با تمام تزیینات و کنده کاریها می ساختند که کاملا قابل حمل و نقل بوده است.

سفالگری: گرچه در دوران های گذشته سفالگری به طور فعالانه در فسطاط رایج بوده؛ ولی گویا چرخ این هنر در دوران فاطمیون سرعت بیشتری داشته است. با افول بغداد عباسی کم کم قاهره موقعیت را برای انحصاری نمودن هنر سفالگری به دست می آورد. گرچه از لحاظ مرغوبیت هیچ گاه نتوانستند به پای آنها برسند، ولی کوشش بیش از اندازه هنرمندان سفالگر فاطمی باعث رونق روزافزون این هنر شد. تکنیک لاستر (رنگ های طلایی و نقره ای) که در بغداد و سامرا متداول بود در قاهره نیز به کار گرفته شد ولی رنگ ها، جلا و شکفتگی آثار عباسی را نداشت. در قاهره سفالگران و بخصوص نقاشان روی سفال گاهی آثار خود را در زیر بشقاب و یا کاسه ها امضا می کردند. میان هنرمندان سفالگر آن روزگار، آثار سعد معروفیت خاصی دارد.

شیشه گری: از رشته های دیگر هنر که در دوران فاطمیون مصر رونق و اعتبار داشت هنر شیشه گری است که شامل تزیین شیشه های برجسته و کنده کاری بر روی سنگ های شیشه ای می باشد. این هنر در مدت کوتاهی دارای شهرت و اعتباری گردید و سرانجام باعث توسعه ی روش های مختلف، از قبیل ایجاد تاریک روشنی و یا برش در شیشه و بخصوص نقش برجسته شد. (تکنیک نقش برجسته بر روی شیشه بدین ترتیب است که وقتی ظرف، کاسه یا فنجان شیشه ای در حال نیمه ذوب یعنی خمیرگونه ای است، نقشها را که به صورت منفی در قالب حک شده است، به شیشه فشار می دهند و در نتیجه نقش به صورت برجسته بر روی شیشه ظاهر می شود. نقشهای روی شیشه را عموماً حیوانات، گیاهان، پرندگان و یا خطوط خوشنویسی تشکیل می دهند). با آنکه خزانه ی خلفای فاطمی از اینگونه آثار انباشته شده بود، متأسفانه تنها نمونه های معدودی از آثار شیشه گری فاطمیون بدست ما رسیده است.

شیشه گران دوره فاطمی بقدری در کار خود مهارت پیدا کرده بودند که توانستند فنجان، بطری و لامپهایی (قندیلها) در نهایت ظرافت و نازکی بسازند. نازکی این آثار باندازه ای است که بایستی گفت آنها بیشتر، جنبه ی تجملی داشته اند تا مصرف روزانه.

ج : ممالیک (مملوکها)

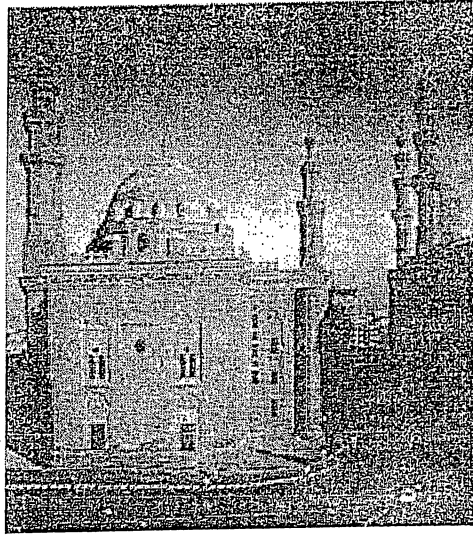
دولت ایوبی، پس از صلاح الدین، دچار تجزیه شد. ایوبیان با استفاده از غلامان ترک نژاد که «مملوک» نامیده می شدند توانسته بودند در برابر صلیبیون مسیحی ایستادگی کنند. کم کم این غلامان نیرو گرفتند و توانستند دولت ایوبیان را منقرض کنند و خود دولتی به نام «ممالیک» یا مملوکان به وجود آورند؛ اما چون مملوکها مرکز حکومتشان در سرزمین مصر بود، لاجرم آثار باقی مانده و هنر آنان را در ادامه ی هنر فاطمیون مصر مطالعه می کنیم.

حکومت مملوکها در مصر و بخشهایی از سوریه تا فتح این سرزمین توسط سلطان سلیم اول عثمانی در سال ۹۲۲ هـ. ق (۱۵۱۷ م) استمرار داشت.

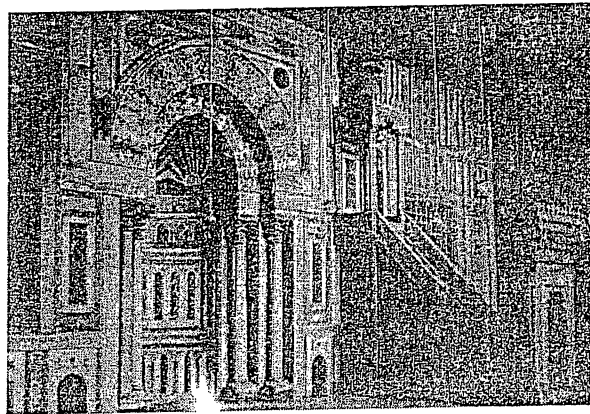
از بعضی جهات، معماری مملوکها تداوم و ترکیبی از سنتهای معماری گذشته است. برای نمونه می توان به مسجد «ظاهر بیبرس» که در سال ۶۶۶ هـ. ق (۱۲۶۹ م) ساخته شده است، اشاره کرد. این مسجد از روش کلی مسجد "الحکیم" قاهره که ۲۰۰ سال قبل ساخته شده بود پیروی می کند. نوع و محل گنبد، تاثیر معماری سلجوقی و راهروهای متقاطع شبستانها نمونه ای از معماری سنتی سوریه است.

سلاطین مملوک، به پیروی از سلاجقه ی روم، به ساختن آرامگاههای با عظمتی اقدام نمودند که معمولا در کنار مسجد، مدرسه و یا هر دو ساخته می شده است. یکی از معتبرترین این بناها مجموعه ی «سلطان قلاوون» (۶۹۸-۶۶۶ هـ. ق) است که از مسجد، آرامگاه و بیمارستان تشکیل شده است.

ساختمان قابل ملاحظه ی دیگر، مسجد و مدرسه ی «سلطان حسن» در قاهره است که مستقیما از معماری سلجوقی ایران بهره گرفته است. موقعیت چهارایوانی، به اضافه ی شبستان، در حالتی که بقعه ی آرامگاه، در زیر گنبد بزرگترین ایوان قرار دارد. در چهارگوشه ی این مسجد به یاد چهار مذهب سنی، چهار مدرسه ی کوچک بنا شده که درست شبیه به مدرسه ی مستنصریه بغداد است. این بنا دارای مقرنس کاربهای است که در آثار سلجوقیان روم دیده می شود.

نمای بیرونی مجموعه "سلطان حسن" - قاهره

محراب مسجد "سلطان حسن"

علیرغم آشفتگی سیاسی دوره ی حکومت مملوکها، تعداد فراوانی از ابنیه ی آرامگاهی و مساجد از آنان بر جای مانده است .

تزیینات معماری مملوکها عمدتاً تداوم سنتهای ادوار پیشین و بخصوص دوره فاطمیون است.

سفالگری عصر مملوکها، اندک تفاوتی با آثار پیشین دارد؛ از جمله آنکه برخی از سفالهای مصری و سوری عهد مملوکها، دارای تصاویر انسانی، از جمله سوارکاران و یا شکارچیان است و یا حیواناتی نظیر پلنگ و ماهی در این آثار به چشم می خورد. علاوه بر اینکه طبق سنتهای پیشین، کاربرد خط نسخ بر روی سفالها به چشم می خورد، کم کم انواع خط های مختلف، نظیر ثلث نیز توسط سفالگران، جهت آرایش ظروف بکار می رود.

فلزکاران عهد مملوکها نیز همچون سفالگران، علاوه بر تداوم سنتهای پیشین، بیشتر به طلاکوبی بر روی ظروف هنرمندانه ی فلزی همت گماشتند. کارگاههای فلزکاری در سوریه و مصر فعالیت چشمگیری داشتند. گروهی از این آثار به اروپا فرستاده می شد. جای تعجب نیست که ونیزی ها در قرن چهاردهم میلادی کارهای سوری را تقلید نموده و حتی با مهر مشخص می نمودند که به پیروی از روش هنرمندان دمشق ساخته شده است.

پس از مملوکها، مصر طی چند قرن بخشی از امپراتوری عثمانی بود، تا آنکه در اوایل قرن حاضر، استقلال خود را بازیافت. یعنی هنر مصر در اعصار بعد از مملوکها را باید در محدوده ی هنر عثمانی مطالعه کرد.